

**QIPSHAQBAY MÁTMURATOVTIŃ «TERBENBES»
ROMANINDA «AWIZ» KOMPONENTLI
SOMATIKALIQ FRAZEOLOGIZMLERDIŃ
BERILIWI**

Qizlargul Mambetalieva, Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámlekетlik instituti 2-kurs tayanish doktorant

**QIPCHOQBOY MATMURODOVNING
«TERBENBES» ROMANIDA «OG'IZ»
KOMPONENTLI SOMATIK
FRAZEOLOGIZMLARNING BERILISHI**

Qizlargul Mambetalieva, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute 2 kurs tayanch doktoranti

<http://Username:qizlargul.mambetalieva@ndpi.uz>

**IN THE NOVEL "TERBENBES" BY QIPSHAQBAY
MATMURODOV, THE ISSUANCE OF SOMATIC
PHRASEOLOGISMS WITH A "MOUTH"
COMPONENT WAS PUBLISHED**

Qizlargul Mambetalieva, The Nukus State Pedagogical institute named after Ajiniyoz 2 course base doctoral student

**В РОМАНЕ КИПШАКБАЯ МАТМУРОДОВА
"ТЕРБЕНБЕС" БЫЛА ОПУБЛИКОВАНА
ПОДБОРКА СОМАТИЧЕСКИХ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ "РОТ"**

Кизларгуль Мамбеталиева, Нукусский государственный педагогический институт имени Аджинияза докторант базового курса 2

Annotatsiya: Ushbu maqolada manba sisatida Q.Matmurodovning «Terbenbes» romanidan foydalanildi. Somatik frazeologizmlar ya'ni, oǵiz komponentli somatik frazeologizmlarning qo'llanishdagi xususiyatlari haqida muhokama qilindi. Oǵiz dominantli frazeologizmi bilan insonning his-tuyǵulari, va uning xarakterini harakatlari bilan ochib berishda asosiy rol hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Frazeologizm, somatik frazeologizmlar, dominantli somatizm, madaniyat, urf-odat, roman.

Аннотация: В статье в качестве источника используется роман К. Матмуратова «Тербенбес» и анализируются различия в употреблении соматических фразеологизмов с новыми устными компонентами. Единый рот играет важную роль в передаче внутренних переживаний человека через его доминирующую фразеологию, его действия.

Ключевые слова: Фразеологизм, соматические фразеологизмы, доминантный соматизм, культура, обычаи.

Annotation: The article uses the novel "Terbenbes" by K. Matmuratov as a source and analyzes the differences in the use of somatic phraseologisms with new oral components. A single mouth plays an important role in the transmission of a person's inner feelings through his dominant phraseology, his actions.

Key words: Phraseologism, somatic phraseologisms, dominant somatism, culture.

Kirisiw. Frazeologizmeler – hár bir xalıqtıń mádeniyatınıń ajiralmas bir bólegi sıpatında áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan bay gózaiyneleriniń biri bolıp sanaladı. Xalıqtıń mádeniyatı menen tariyxın ózine sińdirgen usı obrazlı sóz baylıqları atababalarımızdan ásirden-ásirge biyaha miyras retinde dawam etip, búgingi künde frazeologiya til biliminiń jeke tarawına aylanbaqta. Frazeologizmlerdiń quramında xalıqtıń salt-dástúri, mádeniyatı, milliy sana-sezimi, bay tillik tariyxıń kóshirmeleri menen birge inanım, isenimleri, bolmıśi sáwlelenip, hár tárepleme ilimiý jaqtan izertlew talap etedi. Sol menen birge, sońǵı jılları lingvistikada frazeologizmlerde degen qızıǵıwshılıq ulıwma artıp barmaqta.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar. S. Shinnazarova: « Somatikalıq frazeologizmlerdiń júzege keliwinde eń dáslep etnolingvistikaliq faktorlar belgili xızmetti atqaradı. Sebebi, frazeologizmlerde xalıqtıń milliy ózgeshelik belgileri óz kórinisine iye. Sonlıqtan da, somatikalıq frazeologizmlerdi, ásirese onıń lingvomádeniy tárepı bárqulla ilimpazlardı díqqatın tartıp kelgen»- dep [7.86] aytıp ótken

Qaraqalpaq tilinde kórkem shıǵarmalar tili frazeologizmlerde oǵada bay. Sebebi, hár qanday jazıwshi shayır bolsın óziniń dóretken shıǵarmalarınıń qunlı hám mazmunlı, oqıwshı kewlinen máńgi jay alıwı ushin frazeologizmlerden kórkemlew quralı sıpatında paydalanydı. Somatizmeler kórnekli dramaturg Q. Mátmuratov «Terbenbes» romanında da[4]adam dene müşheleriniń bir bolǵan «Awız» dominant menen kelgen frazeologizmlerdi oǵada sheber qollana bilgen. Kórkem shıǵarma tilinde «awız» komponentli somatizmeler menen kelgen frazeologizmeler kórkemlik, obrazlılıq máni beriwhı qurallardıń biri sıpatında paydalanydı. Solay etip, somatikalıq frazeologizmlerdi jumisımız barısında lingvokulturologiyalıq jaqtan sholıw jasap ótemiz:

Nátiyjeler hám dodalaw. «Awız» komponentli somatikalıq frazeologizmlerde xalıqtıń mádeniyatı sonıń menen birge salt-dástúrine misal

boladı aladı. Mısalı: «Quri tabaqqa pátıya júrmeydi, quri qasıq awız jırtadı» degen, ol jaǵı qalay bolar eken shıraǵım, túsineneń-ǵo! (Terbenbes 242-b) úrp-ádetlerge kóre, kelinlerge tabaq beriwr dástúri bar bolıp, bunda awqatlanıp bolǵannan keyin jası úlkenler pátıya islep, kelinlerge sarqıt beredi yaǵníy tabaq beriledi. Bunnan belgili kelinlerge tabaqtı bos qılıp beriwrge bolmaydı, qasiqqa ilingendey tamaq qaldırıw kerek degen mánisin bildiredi.

Qasti-ǵárezi, Aybiyke menen tillesiw hesh bolmasa qız jeńgesi Aymerekeni kórip, onıń awzin iyiskew. (Terbenbes 196-b) Bunda sınap kóriw, qıyalın bilmekshi bolıw gáp alıw sıyaqlı mánilerin bildirip tur.

Olarǵa qalay awız salıw, erbiyisken jas sozaq-seksewildiń japıraqın jalmap, shaqaların shaynap kórip edi, - yaq, záhár bunday bolmas!!! (Terbenbes 9-b) Mısaldaǵı «awız salıw» frazeologizmi joq qılıw, qatardan shıǵarıw mánilerinde kelgen. Jáne de QTTS 1 tomlığında [3.122] «awız salıw» tislew, umtılıw, julıp alıp, ekinshi birewge orınsız urısıw degen mánileri de bar. «Aǵası Hákimniń oǵın óshirmedi, inilerin xalıq qatarına qostı» dep tolıq awız tolturnip aytıwǵa boladı. (Terbenbes 137-b) Bundaǵı «awız tolturnip aytıw» frazeologizmi tiykarınan, maqtanıw degen máni menen birge adamnıń minez-qulqın unamsız tárepin maqtanshaqlıq, sútxorlıq mánilerin ashıp beriwrde qollanıladı.

Toydıń qızıǵınan keshigip qalıp awız pisken Ámet búkir, ortadaǵı ǵıjlap turǵan tomarǵa alaqańın tosıp... (Terbenbes 131-b) Bundaǵı «awız pisken» frazeologizmi pánt jew, aldaniw degen mánilerdi bildirse, xalıq arasında «awız kúygen qatiqtı da úplep ishedi» degen naqıl mánisi de usıǵan únles.

Xalıq dep, xalıq ushin isleymen, aǵa! – dep Arzimbettiń ózi qatarlı bolsa da, awız-awzına juqpay «aǵalap» juwqıldaǵanı Lepeske jaǵıńqıramasa da «xalıq ushin » degen lebizi onı isendirgendey boldı. (Terbenbes 241-b) Bunda frazeologizm kóp sóleytuǵın degen mánini bildirse, oǵan awız bir tinbauw frazeologizmi variant bola aladı. Bunday

frazeologizmlerdi insanniń minez-qulqın is-háreketi arqalı beriwe yaǵníy adamníń kóp sóylew is-háreketi menen kórsetiledi.

Men bilemen onı, bolmasa nege kesheden berli *awzına qum quyiп*, dım úndemeydi. (Terbenbes 26-b) «Awzına qum quyiw» frazeologizmi J.Eshbaevtiń sózliginde: [1.47] sóylemew, úndemew, sóyletpew, úndetpew sıyaqlı mánileri berilgen.

«Usınday úyi túwe, qoymasına da qulip urmaytuǵın hámme ózimdey» dep isenetuǵın, *awzin ashsa ókpe-jüregi teńdey kórinetuǵın* xalıqqa da úsiytip!? (Terbenbes 94-b) Bunda «awız » komponentli somatikalıq birlik «ókpe» hám «júrek» komponentleri menen birge qollanılǵan. Tiykarinan, adamlardıń aq kókirek, ańqıldaq, sumlıǵı joq minezin ashıp beriwe qollanıladı.

Er adam hám hayal-qızlarǵa baylanıslı paydalanylataǵın frazeologizmlerde de olardıń unamlı hám unamsız kelbeti kórinedi. Ayırım somatikalıq frazeologizmler kóbirek hayal-qızlar tilinen qollanılǵanın kóriwimiz mümkin. Ásirese, bunday jaǵdaylar shıgarma qaharmanniń tiykarǵı obrazın ashıp beriwe áhmiyetli rol oynaydı. Mıslı: Náresteniń izinshe-aq baqırǵan dawısı esitken adamníń jeti júyesinen ótip ketetuǵın kelini «atam bar eken-aw, namaz oqıp otır eken-aw», demesten, uyat joq, balasınıń sıyrágınan súyrep, «awzına aq iyt kirip, qara iyt shıgıp» alıp ketti. (Terbenbes 172-b) bunda « urısıw, jaman sózlerdi aytıp baqırısıw, ǵarǵaw» [1. 17] mánisindegi frazeologizm qaharmanniń xarakterin ashıp beriwe xızmet qıladı, jáne de onıń minez-quliqtaǵı, awzi jaman, patas, turpayı hayal ekenligin kórsetip beredi. [8. 85]

«Bay izlep baratır » deydi *awzi bos* birewler. (Terbenbes 50-b) Bunda berilgen frazeologizm awızında sóz turmaytuǵın, kóp sóyletytuǵın, ósekshi degen mánilerin bildirip, adamníń minez-qulqın is-háreketi arqalı ashıp beriwe qollanıladı.

Sebebi, el biylegen biyleriniń *awzi bir* emes edi. (Terbenbes 5-b) Misaldaǵı *awzi bir* frazeologizmminiń tiykarǵı mánisi wádelesiw, kelimip alıw, sirlas bolıw mánilerin menen keledi, biraq joqarıdaǵı misalda bolsa bolımsız mánı bildirip tur.

Xalıq dep, xalıq ushin isleymen, aǵa! – dep Arzimbettiń, ózi qatarlı bolsa da, *awzi-awzına juqpaw* «aǵa» lap juwqıldaǵanı Lepeske jaǵıńqıramasa da «xalıq ushin» degen lebizi onı isendirgendey boldı. (Terbenbes 241-b) Bunda,

Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar: [5.17] awzi-awzına juqpaw- kóp sóyledi, mijıdı degen mániste berilgenligin kórsetedi. *Awzi-murnıńdı bilshıtpay* otır jónińe, gúm bol, osharıl! (Terbenbes 146-b)

Bundaǵı frazeologiyalıq mání – pámsız sóz, ne bolsa sonı sonı aytıw, mazmunsız sóylew mánilerinde kelgen.

Awzına qarap sóyle, aja-ǵaa! (Terbenbes 147-b) bul misaldaǵı frazeologizm itibar menen, oylanıp sóylew semaların bildirip tur.

«Óz úyim – ólen tósegim» degendey, ózge jer *awzıńnan pal aǵızıp*, átkónshekke salıp shayqap otırsa da kindik qaniń tamıp, jetilgen óz oshaq basıńa hesh nárse jetpeydi. (Terbenbes 42-b) *Awzıńnan pal aǵızıp* frazeologizmi mol-kólshilik, barlıq shárayattı jaratiw mánisinde jumsalǵan.

Apa, onda sizler sóylesip otıra beriń, men oshaqqa dúmshe qoyp keleyin, - baydıń *quri awız* ketejaqlıǵınan qısınıp, gápke Jaqsımurat suǵılıstı. (Terbenbes 222-b) Misaldaǵı *quri awız* frazeologizm hesh nárse jemesten ketiw, awqatlanbay ketiw mánilerin bildiirp kelgen.

- Qutqaradı, jası ullı...
- *Awzıńa may*, ilayım! Sizler jassız-ǵoy, miń aytqan menen de jassız. 49-b.

Joqarıdaǵı misalda kelgen frazeologizm qaraqalpaq tilinde birewge aytqan pikiri ya jańalıǵına, jaqsı niyetine tilekles bolǵan jaǵdayda onı qollap-quwatlaw maqsetinde awzıńa may somatikalıq frazeologizm etiket sóz xızmetinde qollanılsa, al qazaq tilinde bolsa, awzıńa may, astıńa tay variantları qollanıladı dep keltirip ótken. [6.362] Al, ulıwmalıq mánisi bolsa aytqanıń kelsin, degeniń bolsın mánilerin bildiredi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, hár bir jazıwshi frazeologizmlerden paydalanywda ózine tán ózgeshelik hám stil dóretedi. Kórkem sóz sheberi Q.Mátmuratov «Terbenbes» romanında somatikalıq frazeologizmlerdi ekspressivlik mániniń kúshliligine qaray sheber qollana bilgen. Maqalada keltirilgen awız dominantlı somatizmi menen keletuǵın frazeologizmler shıgarmada ógada ónimli qollanılǵan. Jáne de buǵan qosımsha retinde, Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń miynetinde [4.16] 195 den aslam awız komponentli somatikalıq frazeologizmleriń túśindirmesi keltirilgen.

Demek, somatikalıq frazeologizmlerdi kórkem shıgarmalarda, qaraqalpaq folklorında poeziyalıq qatarlarda jiyi qollanıladı. Házirgi waqıtta

qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmlerdi hár túrli aspektlerde izertlew xalıqtıń milliy mádeniyatınıń uzaq ásırlik tamırın, tilde óz sáwleleniwi menen saqlanıp qalǵanlıǵın ańlawǵa tiykar boladı.

Paydalanylǵan ádebiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler sózligi. – Nókis.: «Ilimpaz», 2023, 17-b.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985. – Б. 47.
3. Қарақалпақ тилиниң түсниндирме сөзлиги. I том. Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1982. – Б. 122.
4. Mátmuratov Q. Terbenbes – Nókis.: «Qaraqalpaqstan», 2023, 320-bet.
5. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис.: «Qaraqalpaqstan», 1985. – Б. 117.
6. Shınnazarova S. Túrkıy tillerde somatikalıq frazeologizmlerdiń salıstırmalı analizi «Jańa Ózbekstan - Úshinshi renessans» uranı astında xalıqaralıq bilimlendiriw standartlarına tiykarlanǵan oqıw materialların úzliksiz bilimlendiriw sistemасına keń en jaydırıwdı optimallastırıw» temasındaǵı Xalıqaralıq ilimiý – teoriyalıq konferenciya materialları. 2023, 113-114 b.
7. Шынназарова С. Соматикалық фразеологизмлер – лингвокултурологиялық бирликтерден бири. «Ilim hám jámiyet» журн. 2023, (№3)86-бет.
8. Юсупова Б. Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы ҳәм оны изертлеўдің гейпара мәселелери (Илимий мақалалар топламы). –Ташкент, «Taffakur avlodı», 2020. 85-б.

